

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 90

(18365)

2013 чылдың
АВГУСТ 6,
вторник
Садар өртээ
хостуг

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

<http://shyn.ru>

КУРҮНЕ ПРОГРАММАЛАРЫН АЖЫЛДАП КЫЛЫП ЭГЕЛЭЭН

Тываның Чазаа республиканың келир үеде бюджетиниң үндезинин тургузар күрүне программаларының даңзын тургускан. Ол дугайында Тываның Чазааның чогуур Айтышкынынга атты салган. Даңзы кол социал-экономика анышкыннар талазы-биле 16 үне программаларындан тургускан, оларның кайызы-даа бодоочурунда регионнарның база өмстөөлөрүн тускай сорулгалыг программалары хевирлиг кылдыр программаларже адырланган. Республика бюджетиниң кол өвүзү туруп турар регионнарның база өмстөөлөрүн тускай сорулгалыг программаларының даңзын тизибиле 43 төлөвилелдерлиг аның Экономика яамызының чатканы-биле алырга, Чазакче өргөн күрүне программаларының кайызы ам-даа долу эвес, немежил тур. Ол чүнүң-биле холбашка дээрже, чамдык федералдыг ылар, ведомстволар бюджет-программазын тургузарын күзүңге чедир тодаралдып албаан турар. Ынчанга ажылдап ыры-биле төлөвилелтиип турар күрүне программалары келир чылда Тываның хөгжүлдээзиниң кол, онза чугула угланышкын-ын хаара тудуп, кириштирип тур. Ол дээрже, кадык камгала, өөредилгени, энергетиканы,

агроулетпүр комплекзин, культура болгаш туризмни, наркотиктерниң хоойлуга удур саарылгазынга удур хөдөлүрүн, хамаатыларның социал деткимчезин, инвалидтерге таарымчалыг хүрээлелди тургузарын, чурттаар бажың хандырылганын, онза байдалдардан камгалаарын, долгандыр хүрээлелди камгалаарын хөгжүдериңиң болгаш өске-даа программалар-дыр. Аңгы күрүне программазы орус дылды хөгжүдериңге, деткиринге, камгалаарыңга база ажылгаарыңга эргежок чугула байдалдарны тургузарын көрүп турары онзагай. Республикага орус дылды хөгжүдериңиң талазы-биле ажыл-чорудулганы аңгы күрүне программазы кылдыр ажылдап кылырын Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол негээн. Ук программаны ажылдап кылып Тываның Өөредилге болгаш эртем яамызының медээзи-биле алырга, орус дылды хөгжүдери 3 биче программаларны иштинде үзүктөл чок өөредилгениң системанын тургузуунга элээн өскерилгелерни кирип тургаш, боттандырып көрдүнүп турар.

Бюджеттин сорулгалыг программаларже шилчилгези — федералдык чазактың негелдизи дээрзин сагындырып каалы. Чада аайы-биле программалыг бюджетче шилчиринче республика 2012 чылда кирген. Тываның Саң-хөө яамызының медээзи-биле, 2013 чылда программалыг башкарылгаче бюджеттин

бүгү чарыгдалдыг хүлээлгелериниң үштүн биринден хөйүн шилчиткен. Республика саң-хөө чаартылгазын 2016 чылда доозар ужурлуг. Ынчалза-даа Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол яамының мурнунга эде организастаашкынны дүргедир сорулганы салган. 2014 чылда Тываның бюджетин 60 хуудан эвээш эвес түңгө сорулгалыг программалар аргазы-биле тургустунар ужурлуг.

Программалыг бюджеттин чаңчылчаан бюджеттен кол ылгалы — бюджет акша-хөреңгилерин шийтпирлеп турарлар акша-хөреңгини ап тура, тодаргай сорулгалыг көргүзүлгелерни чедип алырының талазы-биле бодунга хүлээлгелерни алыр. Чаартылгаларны авторларының бодалы-биле мындыг арга яамы, ведомстволарны көпөөк бүрүзүн үрөтүнелдиг чарыгырынче албадар. Өске талазындан, бюджеттин ажык болгаш чүүл бүрүзүн айтыканы — эрге-чагырганың чарыгдалдарын белеткел чок кижиле безин хыналдага алыр аргалыг болур. Ооң-биле күрүненің саң-хөө системанын өскерттириниң кол сорулгаларының бирээзи — бюджет ажыл-чорудулгазынче чүггө организацияларны эвес, а бөдүүн хамаатыларны кириштирери чедип алдынар.

Долаана САЛЧАК.

Чуруктарны Чазактың сайты-зындан алган.

Тудуг шуудаза-даа...

Республиканың Тудуг яамызы биле Капитал тудуг эргелелиниң база тудуг организацияларының удурткучуларының болгаш специалистериниң киржилгези-биле үнүүшкүннүг хуралды Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Шолбан-оол Иргит эрттирген. Ооң кол сорулгазы — тудуг объектилеринде херек кырында байдалды ханы сайгарып, берге айтырылганы тодаралдып, оларны дарый шийтпирлээриниң оруктарын кады дилеп тывары.

Хуралдың баштайгы кезээ чаңгыс ол-ла тудуг шөлүнде дөрт тудуг организациялары деңге ажылдап турар Спутник микрорайонга болган. Бажыңнарны тударыңга эргежок чугула тудуг материалдары-биле хандырылгача бо тудуг шөлүнде үзүктөл чок, мында тудуг объектилеринде эң-не бедик мергежилдиг ажылчыннарлыг тудуг организациялары ажылдап турар деп, Шолбан-оол Иргитке Тыва Республиканың Капитал тудуг эргелелиниң начальниги Александр Свинцов дыңнаткан.

Чеди секциялыг дөрт чурталга бажыңнарының бирээзин кызыгаарлаан харысалгалыг ниитилел «Көдээ тудуг» тудуп турар. Бо тудугда ажылдап турар 60 тудугжуларның 10-у — студент тудугжу отрядтын дайынчылары. Бажыңның тудуун дүргедедири-биле база бир тудугжу бригаданы маңаа ажылдадып эгелээрин планнап турар. Бажыңның таваан салып дооскаш, бирги болгаш ийиги секцияларда ханаларны үшкү кааттын деңгелинче чедир тудуп үндүрүпкен, өске секцияларда ийиги кааттын ханаларын тудуп доозуп турар. «Көдээ тудуг» ниитилелдин удурткучу Сергей Сафринниң чугаазы-биле алырга, тууйбу дээш, өске-даа тудуг материалдары-биле хандырылгача багай эвес, тудугжулар база четчир.

Кызыгаарлаан харысалгалыг ниитилелдер «Сибинвест-тудуг», «Энерготудуг» база бажыңнарның таваан тудуп доозуп, ханаларны бедидип эгелей берген. Чер шимчээшкенинден бажыңнар бузулбазын дээш оларны демир-бетон куржаглар-биле быжыглаар болгаш бо чугула ажылдың шынарынче тудугжулар улуг кичээнгенин салып турар.

Тудуг объектилерин электри энергиязы-биле хандырып дээр ышкаш чамдык айтырылганы дүрген шийтпирлээрин бо талазы-биле харысалгалыг удурткучуларга Ш.Иргит дааскан.

Күрүне программаларында — тудуг хөгжүлдээзи кол черде.

Бедик дүжүт өстүрээли

Тываның девискээринде кур черлерни кидин түлүк шингээди ап эгелээн эрткен 100 чылдың 50-60 чылдарында андазын бизи дегбээн Аймырлыг биле Терезин шөлдерин аңдарып, ооң-биле деңге ол ховуларже Чаа-Хөл хемнин суун бугалап үндүрген. Бо ажылды Булуң-Терек суурга тургускан суггарылганын механизаттаткан участогу боттандырып чоруткан.

Аймырлыг биле Терезин ховуларже үндүр каскан бугаларны чоорту улаштыр казып, улуг суггарылга четкизин тургускан. Ынчан Чаа-Хөлдүн чону «Белде чыдар Аймырлыгга бедик дүжүт өстүрээли, элезинниг Терезинге элбек дүжүт өстүрээли» деп ырлажы берген.

Чуртка экономиктиг санда-раашкын үезинде бо ховуларга тараа тарып өстүрери соксап, суггарылга четкилери октаттыган. 2000 чылдарның эгезинде ажыл-ишчи арат-тараачынарның болгаш Чаа-Хөл кожуунун удуртулгазы-

нын деми-биле Терезин суггарылга системазын септеп, ынаар сугну аксып үндүрүп, тараа болгаш хөй чылдыг суген тарып өстүреринге ажылгап турар апарган. Аймырлыг суггарылга четкизи бо чылга чедир ажылгал чок чыткан. «2006-2010 чылдарда болгаш 2013 чылга чедир Россияның национал өнчүзү хову-шөл болгаш арга-арыг көдээ ажыл-агый черлеринин хөрзүнүн камгалап арттырар болгаш экижидер» тускай сорулгалыг федералдыг программа езугаар Аймырлыг суггарылга четкизин күрүнениң федералдыг «Тыва суггарылга суг ажыл-агыйы» бюджет албан чери катап тургузуп эгелээн. Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының дыңнатканы-биле алырга, Аймырлыг суггарылга четкизинин суг дозар бажын болгаш 6 километр узун дурттуг бугазын бо чылдың ноябрь төнчүзүндө тудуп доозуптар. Оң түннелинде келир чылдан эгелеп 769 га шөлге чер ажыл-агыйының янзы-бүрү үнүш-дүжүдүн суггарып, тарып өстүрүп болур алаар.

Казначейство чээлилер-биле дузалаар

Тываның эрге-чагыргазы база республиканың муниципалитеттери бюджеттин куусалдыг Федералдыг казначействонун девискээр эргелелин чээлилер-биле быжыктырар арганы алыр.

Келир чылдан эгелеп бюджетте акша-хөреңги чедишпес аларганда, Тываның Чазаа база тус черлерин чыгыргалары коммерциялыг банкылардан улуг хууларлыг чээлилер албайн, үстүкү саң-хөө органнар-ынче немелде делеглер кирибейн — девискээрниң азы кожуунун казначействозу-биле керээ чаргаш, дуглап болур. Бо хүннерде Россияның бюджет кодекзинде чаартылгаларны республиканың казначейство эргелелин хөй кижикиржикчилер коллегия хуралына Тываның Саң-хөө яамызының төлээлеринин киржилгези-биле сайгарып чугаалашкан.

Хуралга демделгези-биле алырга, казначействонун чээлилер девискээрниң база тус черлерин

бюджеттеринге немелде акшалан-дырышкынның үндезин болур, ол хүнде кирип турар орулгалар-биле чарыгдалдар хүлээлгелеринин аразында пропорция чогуңдан республикага ай санында тыттып турар кассаның карышкаа-биле холбашкан айтырыгны шийтирлээр аргалыг. Тываның чурттакчыларына ол касса карышкактарын чок кылыры — коммунал ажыл-агыйның, кадык камгалалының, өөредилгениң ажылын турум болдурарын, бюджет ажылдакчыларына үе-шаанда төлөвирлерни кылырын көргүзүп турар. Касса карышкактарын дуглаарына чээлилерни 30 хонуктан көвүдес хуусаага ап болур, а эгидери — саң-хөө чылының ноябрь 25-ке чедир. Чаа чүүлүн экономиктиг ажык-дузаны билдингир — эрге-чагырга черлеринин оон мурнунда коммерциялыг банкыларга чээлилерниң хуузу кылдыр төлөп турганы акша-хөреңгини база үе-шакты камнап алыры-дыр.

«Арат» ажылын эгелээн

Таңды кожуунун төвү Бай-Хаак суурда «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп губернатор төлөвилелин езугаар баштайгы белеткел пунктузу — садыг аятыттыган. Аңаа дүктү, кешти, ээти дужаап болур азы эът садып-саарар черни арендага ап болур.

Белеткел пунктузун бааза-зынга чурттакчы чоңдан кат-чимис, ногаа, мөөгү аймаан база хүлээп ап эгелээр. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол 2013 чылда кожууннар-га ийден эвээш эвес мындыг объектилерин ажылын катап тургузарын республиканың Херглекчилер эвилелинге дааскан турганын сагындырып каалы. «Арат» белеткел пунктузун ээиртпес суксуннар үндүрүп турган цехтин 15 чыл ээн турган оран-бажыңында аятыткан.

Республиканың Херглекчилер эвилели ону катап тургускан. Капитал септелгезин кылырынга тус черин тудугжуларын — шевер-лекчилерин, дашчыларын, каңнакчыларын чалап, шынарлыг кылдыр кылдырган. «Араттың» байырлыг ажыдышының олар хүндүлүг аалчылар аразында турганнар. Эң эки ажылчынар — Владимир Пономарев, Рафаил Валиулин Хүндүлел бижикир, Дус-Хөлге дыштыр путевкалар-биле шаңнатканнар.

Тываның Чазааның Даргазының бирги оралакчысы Михаил Козлов тудугжуларга өөрүп четтиргенин илереткеш, сула салдынмазын сүмелээн: өске объектилерде ажыл ам-даа хөй. Таңды кожуун тус черге бүдүрген продукцияны болбаазы-радырынга база садып-саарарына мурнуку турушту ээлээри-биле көдээниң чурттакчыларын, сайгарлыкчыларын белеткел пунктузунга боттарының продукциязын дужаарын ол сүмелээн.

Тываның Херглекчилер эвилелин баштаар черинин даргазы Вадим Ооржактын чугаалааны-биле алырга, Бай-Хаак суурда белеткел пунктузун бир-ле дугаарында ээти садып-саарарының айтырыын шийтирлээри-биле дерип кылган. Бо айтырыгны тус черин малчынар доктаамал көдүрүп келген. Олар инек, хой ээдин кудумчуга садып турган болза, ам белеткел пунктузунга садып-саарып болур аргалыглар. Санитарлыг негелделерге дүүштүр доңурап тускай дериг-херекселдерни болгаш садыг кылырынга чугула херек өске-даа чүүлдерни саткаш, элтеп тургускан. Херглекчилер эвилели чыл төнчүзүңге чедир Чөөн-Хемчик кожуунун төвү Чадаана хоорайга ийиги ындыг пунктуу ажыдарын планнап турар.

ХОЛУ АШТЫГ-ЧЕМНИГ

Мал-мазан ораны Мөңгүн-Тайганың Мөген-Бүренге ажыл-терек айы-биле келген кижилер бүрүзү күрүнениң «Мөген-Бүрен» унитарлыг бүдүрүлгезинин столоваязының повары Шончалай Иргиттиң кылган амданның аш-чемин чооглабайн барбас. Поварлап ажылдааны 28 чылдарның дургузунда ооң аштыг-чемниг холундан кымнар аяк шайны ап, аартаанын айтырарга, улуг албан-дужаалдыг даргалар, аталдарлыг артистерден бээр адаар болду.

Шончалай Сарыг-ооловна — амданның аш-чем кылыр бедик мергежилдиг повар боорундан аңгыда, ажы-төлүнүн сагыш човангыр ынак авазы. Ооң уруу Буяна Иргит медицина колледжизин дооскаш, өскөн-төрээн Мөген-Бүрен суурда эмнелгеге эмчи сестралап ажылдап тургаш, эмчинин дээди эртемни чедип алыры-биле өөренип чоруй барган. Уругларының бирээзи Анзалбаа Иргит көдээ ажыл-агый техникумунга бухгалтер эртеминге өөренип алгаш, амгы үеде күрүнениң «Мөген-Бүрен» унитарлыг бүдүрүлгөдө бухгалтерлеп ажылдап турар. Бо уруу эрткен чылын дээди өөредилге черин база дооскан.

Чурукта: бедик мергежилдиг повар Шончалай Иргит аалчылар хүлээп алырынга белеткенип тур.

Сөзү болгаш чурук Шаңгыр-оол МОНГУШУ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

«Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Н.К. Дугур-оолга тышсырышты дугайында

Культура адырынга ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Тыва Республиканың Тес-Хем кожуунун Самагалдай сумузунда Чооду Кара-Куске аттыг кожуунун төп уруглар библиотеказының директору Наталья Капсыл-ооловна Дугур-оолга тылсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2013 чылдың июль 22 № 158

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы болгаш идепкейлиг хөй-ниити ажыл-чорудулгазы дээш «Шыл-гарангай күш-ажылы дээш» Тыва Республиканың медалы-биле Тыва Республиканың Улуг-Хем кожуунун Хөй-ниити чөвүлелин даргазы, күш-ажылдың хоочуну Дадар-оол Семенович Данзын-оолду шаңнаар.

Өөредилге адырынга ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың өөредилгезинин алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты дээди профессионал өөредилгениң «Тываның күрүне университети» федералдыг күрүнениң бюджет өөредилге албан черинин анатомия кафедрасының профессору Лариса Кара-Саловна Будук-оолга тылсыр.

Өвүр кожуунун хөгжүлдезинге ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Өвүр кожуун чыгыргазының социал политика талазы-биле специализи Роза Белек-ооловна Сатка тылсыр.

Күш-ажылчы чедишкенин болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының — Чазааның Даргазының хүндүлел бижин-биле

«Чуртталга-ажылгал ачы-дузалары-2» кызыгаарлат-тыг харысалгалыг ниитилелдин директору Валерий Ондарович Доржуну;

ФКУБ ВКТРК-ниң филиалы «Тыва» КТРК-ның радиодамчыдылга албанының инженери Галина Ивановна Кырованы;

Тыва Республиканың Тес-Хем кожуун чыгыргазының саң-хөө эргелелин бюджет политиказының талазы-биле килдистин начальниги Галина Каадыровна Седип-оолду;

Тыва Республиканың Саналга палатазының даргазы Василий Каажайович Хомушкуну шаңнаар.

Өөредилге адырынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының — Чазааның Даргазының хүндүлел бижин-биле

Кызыл хоорайның «Чамдык эртемнерни ханыла-дыр өөредир ортумак ниити өөредилгениң 11 дугаар школы» муниципалдыг бюджеттин ниити өөредилге албан черинин география башкызы Ольга Леонидовна Мананникованы;

Кызыл кожуунун «Чербинин ортумак ниити өөредилге школы» муниципалдыг бюджеттин ниити өөредилге албан черинин эге класстар башкызы Аяна

Ким-ооловна Монгушту;

Кызыл хоорайның «Чамдык эртемнерни ханы өөредир ортумак ниити билигнин 11 дугаар школы» муниципалдыг бюджеттин ниити өөредилге черинин эге класстар башкызы Татьяна Викторовна Тестованы шаңнаар.

Санитар-эпидемиологтук албанда хөй чылда сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының — Чазааның Даргазының хүндүлел бижин-биле кадык камгалалының «Тыва Республикада болгаш эпидемиология төвү» федералдыг болгаш албан черинин микробиология лабораториязын гелекчизи Татьяна Артис-ооловна Монгушту шаңнаар.

Бедик мергежилдиг специалистерни белеткээ ачы-хавыязы дээш Тыва Республиканың Баштыңының — Чазааның Даргазының хүндүлел бижин-биле

дээди профессионал өөредилгениң «Тываның күрүне университети» федералдыг күрүнениң бюджет өөредилге албан черинин алгебра болгаш геометрия кафедрасының улуг башкызы Елена Валерьевна Кырованы шаңнаар.

Идепкейлиг хөй-ниити ажыл-чорудулгазы болгаш хөй чылдарда үе-түннелдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының — Чазааның Даргазының хүндүлел бижин-биле Өвүр кожуунун Хандагайты сумунун пенсионерлер болгаш хоочуннар чөвүлел-кежигүнү Светлана Донгаковна Шагдырны шаңнаар.

Көдээ ажыл-агый адырынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының — Чазааның Даргазының хүндүлел бижин-биле

Республиканың Эрзин кожуунда күш-ажылдың хоочуну Алдын-оол Сурунович Дамдынны шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың июль 22 № 159

Тыва Республикага 2014 чылды Орус дылдың чылы кылдыр чарлаарының дугайында

Орус дылды кадагалап база хөгжүдөр сорулгалы доктаадырым болза:

1. Тыва Республикага 2014 чылды Орус дылды кылдыр чарлаар.

2. Тыва Республиканың Чазаанга:

— Тыва Республикада Орус дылдың чылыг-тиреринин талазы-биле республиканың органи-

комитетин тургузар болгаш ооң составын бад-

— Тыва Республикада Орус дылдың чылыг-тиреринин талазы-биле хемчеглер планын 2013

сентябрь 1-ге чедир бадылаар.

3. Тыва Республикага Орус дылдың чылыг-тирер талазы-биле муниципалдыг организастыг

теттерни тургузар дугайында чогуур эрге-хоо-

тыларын хүлээп алырын Тыва Республиканың

округтары болгаш муниципалдыг районнарның

бот-башкарылга органнарынга сүмелээр.

4. Бо чарлык ону албан-езузу-биле парлаан

эгелеп күш кирер.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың июль 22 № 161

Эр туруш

«Тывамның аныяктары-биле уламчылар мен»

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол чаңгыс эвес: «Тываның эл-уези бистиң эрес, кызымаккай, шудургу, бурунгаар көрүштүг, эртем-билиг чедип алган аныяктарывыстан улуг хамааржыр» — деп угаалап турар болгай. Ынчангаш тускай эртем чедип алгаш, төрөөн эринче ээл келген оолдар, кыстарның моон соңгаар салым-чолу, мыдыралы, оларның келир үеде сорулгалары кижини ала-чайгаар оңуургады бээр. Чоокта чаа Красноярск хоорайда Россияның социалдыг күрүне университетинин (РКСУ) доозукчузу, Красноярск хоорайда Тывадан студентилер чыыжының даргазы, спортчу, хөй саннал-макталдарның эдилекчизи **Алексей Чанзанович Тюлюш** иле чугаалаштым. «Турза — узун, тутса — мөгө» аныяк оолдун чүгө даштыкы хевири чаагай эвес, а иштиги делегейи база онзагай, аялап, тодаргай туруштуг кижиге болду.

— **Алексей, кандыг-даа кижиге дөстүг, төрөл аймактыг болур. Одуңну номчукчуга таныштырып өрөм.**

— 1987 чылдың апрель 12-де Хемчик кожуунун Чадаана хоорайга Ольга Чүлдүмовна, Чанзанович Тюлюштерниң өг-бүлөсүнө дүгүлгү болуп төрүтүнгөн мен. Бодумун биче кыс дунмам бар. 9 класска чедир Чадаананың школазынга өренгеш, 2005 чылда Кызылдың 5 школазынга 11-ги классты оростум. 2006 чылда ТывКУ-нун ридиктиг салбырынга белеткел эртарын эрткеш, 2007 чылда Красноярск хоорайда РКСУ-нун «Удур-дуга экономиказы» салбырының организациялар менеджментизи» өл мергежилче кирип алган мен.

— **Кижиниң чуртталгазында студент чылдары утундурбас ар-апп калыр. Красноярск хоорайга студент чылдарының сактып өрөм.**

— Ийе. Мен школага тургаш-ла, ашкарылга талазы-биле мергежил илгээдир деп сорулгалыг турган алгаш ол өөредилге черинче кирип танымга аажок өөрзөн мен. Кижиге элдиг болза, өөредилгеге чайар сонургалдыг, чүткүлдүг болур турду. Ынчангаш бо талазы-биле өргөдээшкннер турбаан, оон аңгы-хоорайның спорт мергежилиниң эди школазынче барып турдум. Тенги үеде университетке өөрөн-ш, кезжээ школага эң шыырак эл спортчулар-биле кады трени-ингкалап, хуражып турдум. Ында чаа оолдар эңдерик. Оларның азында Олан Сат дээш, оон-даа келер бар.

— **Красноярскиде Тывадан келген кижиге өөренип турары база студентилер чыыжының президентизи кылдыр каян эгелзэн, Алексей?**

— Амгы үеде 1000 ажыг, олар-н иштинде 700 студентилер, а каннары ында ажилдап, амыды-чурттап чоруур улус бар. 2009-да Тывадан студентилерниң ди-биле президентилей берген мен. Кезек үеде корум-чурум арай ал, эки эвес байдалга турган. Ын-гаш меңээ келгеш саналдаарга, ы хире берге болурун, шыңгы-ыскалганын негеттинерин, амы-хууда-ин чарыгаттынарын билип тур-за-даа, Тывамның аныяктарының кай чоруу дээш ажилче шымып-ипкен мен. Бир дугаарында таның салдарын эвээжедип, чок-ырының талазы-биле хемчеглер-боттандырып эгелзэн бис. Чоорту-дал чүгээртп, студентилер шупту-деминг болуп, кадык-чаагай-талгаже чүткүлдүг апарган бис.

— **Сен ажилдаы бээрине, ум-чурум талазы-биле бай-экижзэн деп билдим. Чогу-аргай кандыг хемчеглерниң азында ол чедип алдынганы?**

— Эпиг байдал тыптып кээрге-чыыштарга, ужуражылгаларга, атиктиг кезээлерге араганың дарының дугайында тайылбыр-чугааларны чорудуп, көргүзүг-

лүг материалдарны непередип, спорттун янзы-бүрү хевирлеринге маргылдааларны организаптап, хөй-ниити хемчеглер үезинде ээиртир суксун садарын хоруп турдувус. Бир эвес арага ижи алгаш, корум-чурум үрөп, багай аажылап, көскүлөңөп турган болза, ол кижиге-биле аңгы-чугаалажып, чагып-сургап, чүгө ынчаар чаңнап турганының чылдагааннарын тодарадырын оралдажыр бис. Оон соонда катап чурум үрзэн болза, ынчан хемчеглер шыңгыраар. Кол чүүл болза — аныяктарның хостуг үезин шын болгаш ажыктыг ажылгап билер кылдыр билиндирип, угадып алырында. Ынчан олар чайгаар ка-дык-чаагай амыдыралче чүткүлдүг, спортка хандыкшылдыг, сонургал-дарының аайы-биле бөлүктежи, багай чүүлдерден ырак апаар.

— **Хөй-ниитичи кижиниң ажы-лы берге, онза кичээнгейлиг, дүн-хүн дивес ыяк белем турар болгай. Маңаа өзек дүрүмге ча-гыртыры чугула. Сээң ажыл-чо-рудулганың дүрүмү, кыйгыры кандыгыл, Алексей?**

— Ажилдап эгелээрде: «Че-ве, шупту чаңгыс дем-биле, тывалар!» деп кыйгырыгны салып, аңаа даянып ажилдап эгелзэн бис. Оон кол утка-зын тайылбырлаарга мындыг: Крас-ноярск хоорай Тыва Республикадан ырак эвес болганда, студентилерден аңгыда, ында амыдырал-чурттап база доктаамал аай-дедир аргыжып турар кижилер дыка хөй. Оларның чамдыызы боттарын багай тала-зындан көргүзүп, «тыва» деп атты хирге-чамга борай бээр. Ынчангаш «тыва кижиге» дээрге, өске улуска арай удурланышкан бодалдарны тывылдырар. Ону барымдаалааш, тыва кижиге ховар дээн салым-чаяан-ныг, бурун езу-чаңчылдарлыг, ыдык төөгүлүг, уран-чечен, спортка ынак чон дээрзин бадыткаар дээш ажил-дай берген бис. Мону чугаалап тура, кады ажилдап турар бөлүмнүн ачы-дузасы, оларның улуг көдүрлүшкүнүг, сорук киришкениг ажылы эвес болза, мээң ажылымның чедишкениг бо-луру чөгөнчиг дээрзин айткыскадым. Кажан чаңгыс аай эп-сеткилдиг, ниити сорулгаларлыг бөлүк барда, чүнү-даа бүдүрүп, күүседип болур. Ынчангаш эш-өөрүмге канчаар-даа аажок четтирип, олар дээш чоргаарланып чоруур мен. Мээң күжүм — мээң командамда.

— **Бо чылын өөредилге черин чедишкениг дооскаш, Тываже чанып келген-дир сен, Алексей. Бир-ле албан черинге тургусту-нуп, ажилдаар апаар. Ол дээрге, шупту аңгы амыдыралдың эгелзэни болур...**

— Ийе, харын, студент амыдырал-дың үе-чадазы төнүп, чуртталганың дараазында чадазынче шилчириниң үези келген. Эгезинде чугаалааным ышкаш удуртулга-башкарылга тала-зы-биле сундулуг болганымда, аңаа хамаарышкан ажылды амгы үеде ди-леп чоруп тур мен. Удуртукчу кижиниң ажил-албанының дугайында чүгө теорияга эвес, а херек кырында бодум кезимге көрүп, үнелиг ар-

га-дуржулганы Красно-ярск хоорайга шилгээдип алган мен. Красноярск хоорайның чагырга чери, харын-даа крайның губер-натору Л.В.Кузнецов-биле доктаамал харылзааны тудуп, оларның дилээ-биле «Янзы-бүрү националдыг аныяктарның эвилели» организацияны-даа баш-карып турдум. Ынчангаш студентилеп турган үемде Тывамның аныяктары-биле эгелзэн үүлө-херээмни уламчылап, республика-ның бурунгаар хөгжүлдөзү дээш, ам бо-даа болза, ажилдаарыңа белем мен.

— **Тывага чаа күш немежил, эриин ажыр энергиялыг, сеткилинден ажилдаарыңа белем кижилерниң бирээзи кел-ген дээрзи билдингир-дир. Ажил-ишчи оруун кайың, канчаар эгелээр деп бодай-дыр сен?**

— Сөөлгү үеде дыңнаарга-ла, «ажыл чок, ажил тывылбас» деп чу-гаалажыр. Мен бодаа-рымга, ол ындыг эвес. Амгы шагның аныяктары найысылалга ажилдаксаар, аңаа чурттаксаар. Хөй кезинвис Кы-зылче чүткүп, аңаа тургустунарын күзээр болзувуса, ажилчын олут-тар шуптузунга каяа четчир. Херек кырында кожууннарда, суурларда тускай мергежилдиг, эртем-билиг кижилер аажок негеттинип турарын билер бис. ТР-ниң Чазааның тала-зындан көдээ черлерге ажилдаар күзөлдүг улуска деткимче хемчегле-ри база бар-дыр, ынчангаш дооскан кижиге бүрүзү төрөөн кожуунунга, суурунга ажил-ижин эгелеп, арга-дуржулгазын байлашкыдып, чоорту чүгө депшип болбазыл? Чүгө ынчан Тываның моон-даа соңгаар сай-зыралының дугайында чугаа туруп болур-дур ийин.

— **Красноярск крайга аныяктар шимчээшкениниң идепкейжи киржикчизи болуп, губернатор-нун шаңналын безин алган-дыр сен. Бистиң республикавыс биле Красноярск крайның аныяктар-га хамаарыштыр политиказын деңнеп, Тывага кандыг хевирлиг хемчеглерни киризе экил деп бодаар-дыр сен, Алексей?**

— Маңаа хамаарыштыр Крас-ноярскиниң эрге-чагырга органна-рының кол туружу — студентилер, аныяктар-биле доктаамал харылзаа-ны тудуп турары. Бистиң Тывада ол талазы-биле ажил чоруттунуп турза-даа, ону улам күштелдирип, күрүнө ажилдакчылары-биле ужура-жылгаларны оон-даа көвүдөдип, сту-дентилерниң келир үеже көрүштерин өөренип, оларның үзел-бодалдарын, саналдарын дыңнап, кады сүмеле-жир болза эки. Маңаа харылзаа-ны шуут үзүктелдирбези чугула. Ужуражылгаларның түңнелинде чогуур шиитпирлерни үндүрүп, моон соңгаар кады ажилдажылганың сорулгаларын салып, оларның күү-

АВТОРДАН: Красноярск крайның губернаторунун шаңналының эди-лекчизи (ону Тывадан бир дугаар Алексей алган), хостуг хүрешке Тыва Республиканың каш дакпыр чемпиону, Красноярск хоорай биле Тываның аныяктар шимчээшкениниң идепкейжизи Алексей Тюлюш-биле кандыг-даа темага чугаалажырга солун, чүве бүрүзүңе тускай көрүштүг, онзагай үзел-бодалдарлыг кижиге болду. Ынчангаш оон дугайында бижзэн чүүлүмнү доозуп ора, Алексейни ажилга хүлээп алыр албан чери үнелиг, күүседикчи специалиске чединеринден аңгыда, кижизиг, эвилең-ээлдек, бөдүүн бүдүштүг эштиг болур-дур деп түңнөдүм. Алексей Тюлюш дугайында моон соңгаар база дыңналыр, аңаа чигинмес мен...

Азияна ТАУ.

Чуруктуу хууда архивтен алган.

селдезин шыңгы хайгааралга алыр. Ынчан чүгө эпиг болгаш демниг ажил тургустунар.

— **Ажил-ишчи туружун тодаргай-дыр, а амы-хууда амы-дыралың, сонургалдарың дуга-йында чугаалап көрөм.**

— Бирги черде сонургалым — спорт. Хостуг болгаш тыва хүреш-терде доктаамал ойнап чоруур мен. Хөй-ниити ажылындан хостуг үемде эш-өөрүм-биле кады арыг агаарга дыштанырыңа база номчуттунарын-га ынак мен. Кады чурттаар дээн эштиг мен, удавас ада-ие болурунга белеткенип турар бис.

— **Сээңи-биле алырга, езулуг тыва эр кижиге дээрге кымыл, Алексей?**

— Езулуг тыва эр кижиге дээр-ге чер-чуртунга, чонунга ынак, аңаа бердинген, улугну улуг деп, бичини бичи деп хүндүлөп би-лир, ада-иезиниң, алган эжиниң, дөргүл-төрелиниң чөлөнгижи, чоргааралы, эпиг-чөптүг, бурунгаар көрүштүг, бедик мөзү-шынарлыг кижиге болур. Багай чаңчылдарга хамаа-рыштыр алырга, тыва эр-даа, кыс-даа кижиге арага-дары шуут ишпес, таакпы тыртпас ужурулуг. Бистиң ук-төөгүвүсте бурун өгбелеривис ынчаар чурттап чораан. Бо-ла бүгү чаагай езу-чаңчылдарымыс бистиң ханывыста сиңниккен, дөзүвүсте бар. Ынчангаш арагалаашкын, нар-комания дээн чижектиг бужар-бак чүүлдерден ойталап, адырлып-даа шыдаар бис. Тыва эр кижини кыс-казы-биле мынчаар тодаргайлаар-дыр мен.

— **Сээң чугаалаан чараш сөстериң-биле чугаавысты доо-зуп, айтырылгарга харылап бергениң дээш четтирдим.**

Хүшнүң медээлери

БАЛЫКТААРЫ-БИЛЕ В. ПУТИННИН СООН ДАРЫЙ...

Август 2-де билдингир эстрада артизи, «Иванушки Interhatioohhal» бөлүктүн ыраажызы Андрей Григорьев-Аполлонов Твиттерге респуб-ликаның билдингир «Алдын-Булак» туркомплексинге тырттырган фото-чуруктарын база видео-бижидилгени сал-ган.

«Мээң өөм кыдында» — деп артист бодунун номчукчуларына та-ныштырып турар. Оон ол балыктаа-ры-биле ужул чорупканын дыңнат-кан. Бодунун мөгейкичилеринге ол Улуг-Хемни кырындан тырттырган фото-чурукту көргүскен. Номчук-чуларга Тываның бойдус-чурумалы таарышкан, чамдыктары оюн-баш-так-биле тудуп алган балыының дең-зизи 21 килограммдан ажа берзе, дыңнатпазын сүмелзээр:

— Тергин-дир! Чаңгыс катап-даа болза, мындыг оран-савага кирген болза!!! Ак адааргал-биле адааргал тур мен!

— Бойдус онзагай, чараш-дыр.

— Шуут тулган-дыр!

— Шортан азы мезил...?!? Хем-чээл шилип алырыңа оварымчалыг бол... политика ышкыжыл...

— 21 кил тудуп алзыңа — шы-нын бижиирин бодава!

«Иванушки Interhatioohhal» — 1994 чылда продюсер Игорь Мат-виенконун үндезилеп тургусканы Россияда билдингир хөгжүм бөлүү дээрзин сагындырып каалы.

АЛДЫ ЧАА «ФОРДТАР» МАРШРУТЧЕ ҮНГЕН

Кызылдың мэриясы Кызыл-дың автотранспорт бүдүрүлгезинге садып бергени «Форд» марканы алды чаа автобустар-ын таныштырып көргүскен.

Эрткен неделяда автобустар Нижний Новгород хоорайдан чедип келгеннер. «Фордтар» хоорайга пассажирлер сөөртүр — оларга 19 «а» дугаарлыг, Бай-Хаакская кудум-чузундан ЧЭТ-ке чедир халыыр чаа маршрутту ажилдап кылгаш, ажит-кан. Чаа автобустар республиканың найысылалының 100 чыл юбиле-иниң бүдүүзүндө кызылчыларның аргыжылгазын элзэн экижидер ужурулуг. Хоорайның мэри Влади-слав Ховалыг чаа, пассажирлерге таарымчалыг автобустарны садып алганы пассажирлер аргыжылгазын-да ажилдап турар сайгарлыкчыларга кончуг эки үлегер дээрзинге бүзү-релдиг.

«Фордту» 19 кижиге олурар, 6 кижиге турар — 25 кижиге кире бээр кылдыр таарыштыр кылган. Ылгал дораан-на көскү — «Фордтарга» туруп алгаш чоруурун чөпшээрзэн, туттунгуштарны дерип кылганындан тура хостуг чоруп болур. Автобус 155 аът күштүг, кывар чүүлүн чарыгалы — 100 километрге 10-12 литр.

Амгы үеде Кызылдың автотран-спорт бүдүрүлгезинде 125 кижиге ажилдап турар, ол 40 автобустар-лыг: 20 «ПАЗ-тар», 10 «НЕФАЗ-тар», 3 «Икарус», 1 «Грандберд» база 6 «Фордтар». Бүдүрүлгө хоорай иштинге база хоорайлар ара-зынга пассажирлер сөөртүр ажилды кылып, чонун аргыжылгазынга улуг үлүүн кирип турарлар.

ЧЕРЛЕРНИ – ШЫН АЖЫГЛАЛЧЕ

Ачылыг чер кижилер төрелгетенин чуртталгазын шупту талазы-биле хандырып чоруур. Черниң хөрзүнүнүн беримчезин салаа базап санаары болдунмас. Черни кижилер болбаазыраткаш, арыглап-шеверлээш база шын ажыглааш, ооң

буянын алыр. Тываның ажыглалда болгаш курлавырда көдээ ажил-агый черлериниң хайгааралын чорудуп турар албанның ажил-ижи база бо угланышкында чаа чүүлдер-биле номчукчуну таныштырар дээш Хакасияның болгаш Тываның ветеринар болгаш фитосанитар хайгааралының федералдыг эргелелиниң Кызыл хоорайда салбырының күрүне инспектору **Оюн-оол Монгуш-биле** ужураштым:

– Тываның көдээ ажил-агый черлериниң хайгааралын кылып турар федералдыг албанның килдизиниң ажил-ижинде чаа чүүлдер-биле таныштырып көрүңерем, **Оюн-оол Чымбаевич**.

– Бистиң ажылывыска кол удуртулга болур саавыр – Россия Федерациязының Чер хоойлузу. Ында айтыкан дүрүмнерге хажыдыг чок чагыртып ажилдап турар бис. Дүрүмнери сагыры черни бодунга хуужудуп алган хамаатыларга дорт негелде болур. Чер хоойлузу үргүлчү өскерлишкиннерлиг. Бистиң албан чериниң ажылы Чер

ажыл-агый бүдүрүлгелери сугаттыг черлерни шын ажыглааш, тараа культураларын өстүрүп ал турар. Амдызында улуг хемчээлдиг эвес-даа бол, тарылга шөлдерин шору ажыглааттынып эгелзэн. Ээзи чок артып калган ырак черлерни ажыглаарын кожуун чагырга черлеринге бистиң албанның ажылдакчылары сүмелеп турар. Ук черлерни долузу-биле сайгарылгаже кирир ужурулуг. Бо талазы-биле эки ажыл-дыгларның бирээзи Сүт-Хөлдүн Алдан-Маадыр сумузу болган. Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик кожууннарда суггарылга системалары

Тандының шөлдериниң тараазы.

хоойлузунга даянган. Хоойлуда айтыканы – хамааты кижилер бодунун туралаан-на черлерин ээлеп алыр эргези чок. Черни хуу өнчү кылдыр үр хуусаада ажыглаары-биле хөлезилеп ал болур.

Черни ажыглаарының 4 аңгы хевир бар. Черни алган хамааты ону ажыглаар сорулгазының тускай хевирин тодарадыры албан. Россия Федерациязының тускай камгалалында черлерни харылзааны, көдээ ажил-агыйны дээш аңгылаар... Тускай камгалалдыг черлерге күрүнениң онза хайгааралдыг девискээрлери; хөй-ниитиниң дыштаныр аржааннарын, хөлдери, сесерликтерин кирири. Черни ажыглалының аайы-биле аңгы-аңгы хевирге чарып каан чылдагааны – чон шын ажыглааш, күрүнеже орулганы кирири.

– **ТР-де көдээ ажил-агый черлериниң ажыглалын экижидер дизе, силерниң бодалыңар-биле, чүнү кылза экил?**

– Республика девискээринде 3 млн. ажыг гектар чер көдээ ажил-агыйга хамааржыр. Оларның хөй кезини одар-белчири, сиден база тарылга шөлдерин, чамдык кезинде огородтар, садтар бар. Бистиң албанның салбырында 10 күрүне инспектору бар. Олар көдээ ажил-агый черлерин, хууда хамаатыларның база албан черлериниң, тудуг, казымал байлактар тывыжы-биле холбашкан бүдүрүлгелериниң канчаар ажыглап турарын хайгаарап турар. Көдээ ажил-агый черлеринге хамаарышкан черни шын эвес ажыглаанын илереткеш, торгаар ужурулуг бис.

Тарылга шөлдерин – көдээ ажил-агыйның бирги херегеллинде. Араттар, хуу кижилер болгаш көдээ

кургал, ээн чыткылаар-дыр.

Тандының, Кур-Черниң, Каа-Хемниң база Би-Хемниң тараалаң, дүжүткүр шөлдерин ажылчын, тура-соруктуг көдээ ишчилерни ам-даа манаышаан. Шөлдерин чедир ажыглавын турарының кол чылдагааны – көдээ ажил-агый техниказының чедишпези, кыварчаар чүүлдерниң, ылаңгыя часкы тарылга үезинде өрттэниң улгады бээри база сугну чамдык черлерге чорударының бергедээни. Бүдүрүлгелер болгаш хуу кижилер мындыг берге байдалга таварышкаш, тараа шөлдерин ажыглап шыдавайн баар. Тарыыры-биле соңгаартан эккеп турар үрезиннерниң шынарын хынап, лабораторлуг шинчилээшкенин кылып алырын көдээ ажил-агыйның удуртукчуларына сүмелээр бис. Чүге дээрге шынары багай үрезин тарыптар болза, дүжүт бербейн баар азы шынары хирелиг үрезиннер хөрзүннү үрөп каалтып болур. Келир чылын ук чер «аарааш», дүжүдү баксыраар. «Агрохим» федералдыг хайгаарал албан черинге тарылга шөлүнүн хөрзүн тургузуун хынадып алыры артык эвес. Аргалыг-ла болза, чыл санында хөрзүннүн шынарының тургузуг-байдалын тараа тарыыр бетинде хынадыр. Чамдык черлерге азот, калий четпес болур. А арктаннарына олар көвүдөп, өскелеринде көңгүс чок болур. Баш удур хынавайн, чемишчилгени кайы-хамаанчок чажыптар болза, хөрзүннүн беримчелин баксырап каар. Ажыглаар мурнунда хөрзүннүн анализин кылыры чугула. Чүге дизе дүжүт алыр байтык, тарылга шөлүн үрөп болур. Урели берген чер канчал баар дээрге – үнген культураның аразына хоралыг чашпаннар үнүп кээр. Ынчал кээрге ол

черни үрээни дээш РФ-тиң хоойлузу езугаар хемчег алзып, торгаалга онаажыр.

– **Оюн-оол Чымбаевич, кандыг-бир кижиге тарылга шөлүн бээрде тургускан тускай хемчээл турар бе?**

– Хамааты кижилер тараа шөлүн хоойлу езугаар ал алгаш, шуптузун ажыглаар ужурулуг. Чижээлээрге, 5 га черни алгаш, ооң чүгге 1 газынга тарыырга база чүүлдешпес. Арктан чер үрелип чыдып бээр. Бир эвес черни алырын алгаш, ону ажыглавас болза, ону өске кижиге дамчытканы дээр. Ынчалза-даа кандыг-даа чылдагааннар туруп болур. Ол черниң ээзи бо чылын акша-төгерииниң шаа-биле шөлүн шуптузун ажыглап шыдавайн барган дижи. Мындыг база оон-даа өске чылдагааннарны баш удур тодарадыр болза эки.

Көдээ ажил-агый банкылары болгаш өске-даа чээли албан черлеринден акша-хөреңги алгаш, көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинге даянып алгаш, тараа тарыыр сорулгалыг болза, албан ону күүсеткен турар ужурулуг. Республика девискээринде тускай сорулгалыг программа ажылдап турар. Көдээ ажил-агый сайзыралын деткири-биле үрезин берип турар. Ооң 80 хуузу күрүне төлээр. Ындыг чүүлдерин долузу-биле ажыглап, көдээ ажил-агыйның тускай эртемниглерин, чагырга даргалары демниг ажылдаар болза, бодувусту бодувус чемгерип болур бис. Ынчангаш тарааны тарып чораан, билер кижилерге, оларның машина-техникалыын барымдаалап акша-хөреңги бээрин көөр. Тарылга черлерин ал тургаш, үр болу бээр азы суг-суггат ызырымас черлерин баш удур кичээнге алыр болза, улуг чидиргилерден чайлааны ол.

– **Сиден болгаш одар-белчири шөлдерин дээш малчыннар аразында чөрүлдээрлер бо-ла тургустуна бээр-дир. Мындыг**

ада-иелериниң черлерин эрткен чүс чылдың 90 чылдарында хуужудуп алган боор-дур. Шаанда ол кижиниң ада-иези малчыннап чораан, бо үеде ол черниң документ езугаар ээзи бооп артпышаан. Ол черни хунаар эргевис чок. Ынчалза-даа шөлдериниң шын ажыглалын негээр бис. Бир эвес ол сиден шөлү болза, чыл санында кезип, ажаап аар. Сигенин кеспээн шөлге дараазында чылын чашпан, хараган азы чаш тал үнүп кээр, шөлүн шынары кудулаар. Сиден шөлүн чөп ажыглаарга, чылдың-на чымчак ногаан сиден үнер.

Одар-белчири шөлдерин мал-маганның баш санының чыл санында өзүп-көвүдөп турары-биле чедишпестеп эгелзэн. Одар-белчиригге хөй черни ал алгаш, долузу-биле ажыглавайн, эвээш мал тудуп турар малчыннар база бар. Ылаңгыя Кызыл кожуунда суггаттыг, оруу эки, хоорай чоогу черде малчыннар хөй. Ооң мурнунда колхоз-совхозтарның ажыглап турганы кончуг эки одарлыг, суурдан ырак черлер ээн артпышаан. Ындыг черлерни малчыннар шоолуг ажыглавас. Кур черлерни хөйү-биле чардырып каапканындан ол черлер чүс-чүс чылдарда турган кадар ойдун чидирипкен. Черниң кырыкы хөрзүнүн чардырып, ооң тургузуун үрөп каапкан черлерге чашпан, аза-огу амырап өзер. Малдың ойттаар черинге аза-огу көвүдээрге, кезинче кадалгаш, малдың кадыкшылынга багай болур.

Одар-белчири тодарадырда, малчынның кыштааның девискээрин, мал бажының санын айтып тургаш, чедиштир бээр. Чижээ, 200 шээр, 70 мыйыстыг бодалыг болза, ол малынга дүүштүр черни шы-йып бээр. А ооң чанында 2 аът, 2 инектиг кижилер мырыңай 200 га чер шыйдырып алган болур. Мындыг таварылгаларда кожуун, суму чагыргалары мал чизезин көргөш, черниң

Оюн-оол Монгуш, Тываның көдээ ажил-агый черлериниң хайгаарал албанының инспектору.

хоорайда бар. ТР-ниң девискээринде бок төгөр черни, аңаа аң бөлүктү хоойлу езугаар к кожуунда тургустуу. Хоойлу суурлар богун көдээ ажил-агый черлеринче төп турар. Бо кожуу чик, полистилен болгаш бүткен, ынчангаш ол тарады улуг девискээрде чаттыл. Бо чылын 1 га черге бок а келир чылын ол 1,5 чамга-даа чедир тарай берген. Улуг оңгардан каскаш, боктаптап үстүрер ажилдарны бүрүзүңге эгелезе эки. Тываның Россияның 100 чылынга утку хоорай-суурлар иштин эвес ажил-агый черлерин, ылаңгыя төгөр черлерин чурумчуд болзувусса, бир чедишкени болур.

– **Торгалды кандыг таварылгаларда онаап болур силер, оюн-оол Чымбаевич?**

– Хамааты кижилер кожуун тулгазындан чөпшээрлери тараа, сула тарыыр мен деген галыг тургаш, ол черге тары кылбайн, бодунга өнчү-хөй кылып алгаш, бок ойттар, үндүрүп чыттырып бээр. Сиден одар-белчири шөлдериниң ыңдыг хамаарылгалыг тур

Хоорай чергелиг Каа-Хем суурунун чанында.

таварылгаларда кандыг саналдыг силер?

– Республиканың девискээринде сиден шөлдерин хуу хамаатылар, араттар долузу-биле ажыглап турар. Мал-маган көвей болганындан шөлдер чедишпес. Чер-черлерде чөрүлдээр сиден кезер шөлдер дээш болуп турар. Мал-маган чок-даа хамаатылар сиден шөлдерин хуужудуп алган. Шаанда ада-иези малчыннап чораан, малды тудуп турган черлерин кымга-даа бериксези база чөп. Бүгү чуртталгазында ажыглаар херечилелдер-биле ол шөлдерин колдуу-ла хөй кезинде

үлелгезин таарыштырар. Чөрүлдээрлерниң үнүп кээр чылдагааны – хөй малдыг кижиниң малы эвээш малдың одарынче кирер.

Бистиң черивис хөй деп турар бис. Ынчалза-даа байлак черлерин бокталып турар. Көдээ ажил-агый черлеринде төктүнген бок эң-не чидиг айтырыг болуп артпышаан. Бок төгөр черлер аңгы тускай документилиг турар. Кожуунун болгаш сумунун чагырга черлери бок төгөр черин хоойлуга дүүштүр тускайлап кылган турар ужурулуг. Амдызында албан-езузу-биле кылдыг бок төгөр чер чаңгыс Кызыл

болза, торгаар апаар бис. Келир чылдың бюджетинде Бай-Тунга муниципалдыг тургузулгаларга ажил-агый черлериниң шынарын хайгаараар албанын адырын тургузуп алырын үрөп турар. Бистиң сүмевистиң адырын каттыжып турарларга Бай-Тунга кожуунун удуртулгазын кирири болур ийик.

Чаяна чугаалар

Авторнун тырттырган тары.

МАЛ ЫДЫКТААРЫНЫҢ ЕЗУЛАЛДАРЫ

ТГШИ-ниң археология болгаш география секторунун башкачы эртем ажылдакчызы, төөгү элдеринин кандидаты Светлана Чондан-ооловна Донгактын «Эртем бижиктери» 2002 чылда үнген XIX үрүлгезинде «Тывалар-ның мал ыдыктаары-биле баалыг езулалдары» деп орус тилинде үнген эртем ажылының үдүлгелерин авторунун чамдык ирилделери-биле номчукчуларга бараалгадыр-дыр бис.

Тыва чонунун чамдык езулалдары бүгү көшкүн чоннарның ышкаш, ажил-агыи-биле холбаалыг болуш. Оларның эң кол езулалын ыдыктаары дээр. Ооң төөгүзү шагдан бээр янзы-бүрү оран-чары ээлери кижиге ээ көрзүн бодал-биле азырап чораанын өлүрүп, өргүп чораан. Этнография деп эртеменде ону ханьыг дээр. Ниитилелге болуп турган бүрү — төөгүлүг, социалдыг, ирилдыг болгаш сагыш-сеткил-өскерлишкени-биле кады езулал база чоорту бодунун

Тадаевич Аракчаа чугаалап чораан. Тааржыр эр мал чок болурга, ынчал турганы чадавас деп информантылар база чугаалаан. Ынчалза-даа суг бажы дагып турда, ыяап-ла — кыс хойну (ийи-чаңгыс өшкүнү) ыдыктаары күзенчиг турган. Чамдык черлерге көк азы ак буганы база ыдыктап чораан.

Кандыг малды кымга ыдыктаары тус черниң езу-чаңчылдарындан хамааржыр. Чижээ, даг, тайга, оваа ээзинге колдуунда аът ыдыктаар турган. Ынчалза-даа барыын кожууннарга буга ыдыктап чораан деп Л.П.Потапов бодунун «Очерки народного быта тувинцев» (Москва, 1969, арын 359) деп номунда бижээн. Мал ыдыктаарын суг бажы, даг, тайга, оваа дагыыр дээр хөй кижиге киржикчилиг улуг езулалдар үезинде эрттирер чораан. Ынчалза-даа чаңгыс өг-бүлениң, чижээлээр-ге, одун дагып тура азы бир кижиге аарый бергенде, чок-ла болза чуртталгазы эки болзун дээр бир малды ыдыктап ап база чораан. Мал ыдыктаарының база бир чугула чүүлү — малдың өң-чүзүнү. Ыдык өңнерге тывалар ак, бора, шилги, кара өңнерни хамаарыштырып турган.

Мал ыдыктаарын чылдың чылыг үелеринде эрттирер чораан. Эңне эгезинде ыяш бүрүзү четчил турда, баштайгы езулал — суг бажын дагып чорудар турган. Монгуш Борахович Кенин-Лопсанның бижип турары-биле алырга, суг бажын дараазында чылдагааннар-биле дагып турган: бирээде, уруг-дарыг сылданы бээр-ге; ийде, чылдың дагыыр суг бажы; үште, байыыр

дээр кижиге; дөртте, хан-төрөл ызыгуурун үспес дээр; беште, суг ээзинден өршээл дилээр. (М.Б.Кенин-Лопсан «Тыва чонунун бурунгу ужураары». — Кызыл, 1995, арын 105). Езулал мындыг хевирлиг эртер турган.

Суг бажыга баш удур белеткеп кааны ак чем — сүт, быштак, ааржы, курут, саржагы делгеп салыр. Үстүнде адаанывыс К.Т.Аракчааның чугаалааны-биле алырга, суг ээзинге аар чем — эт болгаш ооң аймаандан чүнү-даа өргүрү хоруглуг. Суг бажында өзүп турган ак ыяш — хады, хадың азы дытка ак, көк өңнүг чаламаларны азып каар. Тожуга чурттап чораан информантывыс Хүгбек Василий Москиевичиниң чугаазы-биле алырга, шаанда тывалар кара ыяш болур — пөш, чойган, шивиге чалама аспас чораан. Ыштан ырак эвеске сүт, суг, артыш холумаа аржаанны база белеткеп салып алыр. Чер-черниң езу-чурумунун аайы-биле суг бажының ээзинге хойну, өшкүнү азы буганы ыдыктап каар турган. Ону езулал мурнунда лама азы хам кижиге баш удур көргүстүрүп, чугааладып алыр. Малдың кандыг өң-чүзүнүг болурун база олар айтып бээр турган. Чижээ, ак өңнүг, оң талакы эгизинин джунда сарыг өңнүг дүктүг хойну азы көк буганы ыдыктаар дээр болза, кожа аалдарның кайызында ындыг мал барын тып алыр чораан. Езулал эрттирер хүнде кожа

аалдар арыг-силиг кылдыр кеттинген, аыш-чемин белеткеп алган келир. Суг бажының чоогунга шупту олуруп алыр. Лама ном номчаан азы хам хамнаан соонда, ыдыктаар дээр малын аржаан-биле думчуундан эгелээр, кудурунга чедир артыш сывы-биле ооргазын дургаар чодуптар. Ооң соонда думчуун, мыйыстарын, дуягларын саржаг-биле чагаш, артыжааш, мойнунга чаламалар аскаш, коданынче салыптар турган. Ол ам суг ээзиниң ыдыктыг малы болур.

Чай ортузунда оваа дагыырын чорудар. Оваа дагыыры дээр дика улуг болгаш аңгы уткалыг чораан. Эңне ниитизи-биле чугаалаар болза, оваа дээр-ге улуг тайгалар, даглар ээлеринден камгалал-хоргадап дилеп, оларга өргүл өргүрү болур. Аңаа чүгө арбан эвес, аңгы-аңгы сумулардан улус база киржип болур. Чогуум бир-ле төрөл бөлүктүн, чижээ, монгуштарын, ооржактарын бурун шагдан бээр дагып чорааны аңгы оваалар база турган. Ооң утказы — оран-таңды ээлеринден камгалал дилеп, чер-девискээрин «бистинг черивис» деп база демдегеп турганы ол болур. Чоорту оларның утказы (ылаңгыя 1757-1912 чч. Тыва манчыкыдат күрүнеге кирип чораан үеде) база өскерлип, алгып эгелээр.

Оваа дагыыр деп барганда, белеткел ажылын болгаш ол хүн хамык ажылды ушкарып-башкарап харысалгалыг чындак ээзи деп кижини база шилип алыр чораан. Ол кижиге чылдың-на солчуп турган. Оваа дагыыр бетинде шупту аалдарга кандыг аыш-чемни кым харыылаарын дагып каар. Ол дыка улуг болушкун турган, чүге дизе ол хүн мөгелер хурештирип, аът база чарыштырар турган. Оваа дагыырд, ээти хорувайн турган, ынчангаш ол хүн янзы-бүрү аыш-чем дыка элбек болур.

Оваалар колдуунда ийи аңгы хевирлиг чораан. Бир дугаар оваа чадыр хевирлиг. XIX-XX чүс чылдарда чадыр овааны тургузар бетинде ооң адаанга тос эртинени шыгжап каар чораан. Тос эртинеге алдын, мөңгүн, чес, демир, кан, агы, кангы, чингетараа, дым карты хамааржыр. Чогуум тос эртинеге алдын, мөңгүн, демир биле чес ыяап-ла кирер, арканнарынга тус черде бар, чижээ, үнүш аймаа дээр ышкаш өске чүүлдер кирер. Ооң утказы чүдөл дизе, ол черде бар эртинелер (оът-сиген) кажан-даа эвээжевин деп оларның үрезинин олуртканынга деңгеп турганы ол. Ооң соонда чадыр овааның ооргазы кылдыр анык дыйты кадап тургускаш, кырын тал азы чингет-биле шып, тургузуп каар. Ооң иштинге ширээ туткаш, кырынга бир-ле Бурганның омур-хевирин чалаар. Бурганның мурнунга янзы-бүрү чем дээжинин делгеп салыр. Хөй санныг улуг назылыг информантыларывыс XX чүс чылда овааны, ылаңгыя иштинде Бурганның овааны ламалар дагып чорудар апарган деп чугаалап чораан.

Чадыр ышкаш овааны бедик черге-даа, орду-даа черге салып болур турган, ол тус черниң езу-чуруму, чаңчылындан хамааржыр чораан. Оваа бедик черге турган болза, херээжен улус ооң кырынче үнүп болбас, шыңгы хоруглуг. Езулал эртерин адаанга манап алыр. Этнографтарның шинчилээни-биле алырга, ындыг хоруг дыка хөй чоннарда бар. Ооң кол утказы — херээжен улус ай демдектиг болган ужурундан чыттыг, черни база чүдөредип болур, ынчангаш улуг даг, чер ээлери чүдексинип килеңей берип болур деп турар. Ооң-биле бир дөмей херээжен улус эр кижиге

лерниң кылыр чүүлдеринче киржип, чижээ, хөмөйлеп-сыгыртыр болза, олар база килеңей бээр деп турган. Херээжен кижиниң кылбас, хоруглуг чүүлдерин Судурда (Судур — Будда Башкының Бодунун чугаалаан Сөстери), чижээ, «Үлегер Далайда» бижээн деп Тываның Камбы-ламазы турган Сат Апыш-оол башкы чугаалаан. Олар килеңин октаптарга, буруу чок-даа кижилер аңаа таваржы берип болур, ынчангаш Тывада болуп турар айыылдарның бир чылдагааны ында деп, башкы сагындырган.

Оваа орду черге турган болза, эр биле херээжен улус база холуй эвес, ийи одуруг, аңгы олуруп алыр ужурлуг. Ол хүн кижилер база каас-шиник кеттинген, өөрүшкү-манайлыг болур турган.

Овааның ийи дугаар хевирин — улуг даштар бөлүү. Оларны арт черлерге бөлүп, ол черниң ээлеринге кичээнгейин илередип турганы ол. Чижээ, ырак орук чораш, аалдар көжүп турган дээр ышкаш таварылгаларда, аьдындан дүжүп, ак чемиң дээжинин өргүп, оваа чанында ыяшка чаламаларын баглап, чалбарып эртер.

Оваа дагып турган үеде таңды, даг ээлеринге колдуунда аът малды, а барыын кожууннарга буга ыдыктаар чораанын үстүнде айыткан. Аьттың өңү ак, бора, шилги, кара болур. Ол база-ла тус черниң езу-чаңчылындан хамааржыр. Ыдык аьттың өңү кандыг болуру ол тайга, даг ээзиниң хеви болгаш аьдының өң-чүзүнүнден колдуунда хамааржыр турган. Чижээ, даг ээзи ак хептиг, ак аьттыг болза, аңаа — ак азы бора аьтты, кара хептиг, кара аьттыг болза — кара аьтты, кызыл хептиг, кызыл аьттыг болза — кызыл аьтты өргүрү чораан. Ону өттүр көөр улустар азы лама-башкылар чугаалаар турган.

Сүрлүг тайга, даг ээлеринден өске, аьттарны сарыг-шажынның дүшкүрлүг үш кол Сагызыннар азы Камгалакчылары (төвтүттеп — Срунма, моолдап — Сакхуусан деп сөстөрдөн үлегерлеттинген) болур Комбу (санскрит дылда — Махакала), Шойжаа азы Шогжал (санскрит дылда — Каларупа) болгаш херээжен дүрзүлүг Ламы (төвтүт дылда — Палден Лхамо) оларга ыдыктап чораан. Ону ылаңгыя ызыгууртаннар болгаш шыдалдыг кижилер кылыр чораан. Ол Сагызыннарга ыдыктаан аьттарны дорт-ла Сагызын ыдыгы дээр. Ыдыктаар аьттың өң-чүзүнү база Сагызынның өң-чүзүнүнден хамааржыр турган. Чижээлээр-ге, кара-көк өңнүг Комбу Сагызынга кара аьтты ыдыктаар чораан. Бистинг информантывыс

чораан Оюн Оюнович Полаттын чугаазы-биле алырга, Тываның Амбын-ноянының ыдык аьды кара өңнүг чораан. Аьтты чылда ийи катап — Шагаа болгаш Майдыр эргилдезиниң үезинде ыдыктап алгаар. Бичин тургаш, ол аьтты ыдыктап турганын О.О.Полат бодунун көргени-биле чугаалаарга, Амбын-ноянының турлаанга сес аьт баглаажын, ортузунга нояның аьдының баглаажын — шуптузу тос болур, долгандыр тургузуптар. Ооң чугаазы-биле алырга, ол Тываның тос кожуунун илередип турган. Ыдыктаар аьттар аңгы-аңгы кожууннардан келген бе деп айтырыгга О.О.Полат бичин турган болгаш утказын билбээн мен деп харыылаан. Езулал кежээ, Амбын-ноянының өргээзинге хөй ламаларның ном-судур номчурундан эгелээр. Шаң-кеңгирге даажы кедергей күштүг, дыка байырлыг-даа, сүртенчиг-даа чорду деп, информантывыс чугаалап турган. Номну хондур номчуур, каш шак болгаш-ла, ламалар боттары солчуп турар. Нояның турлаанга долгандыр кижилер база долу болур. Номну хондур номчаан соонда хүн үнүп олурда, Амбын-ноян хөй ламалар болгаш дүжүмметтери-биле кады, шаң-кеңгирге даажында үдеттирип алган, ордузундан үнүп келгеш, эгезинде дөрт чүккө тейлеп чалбарыыр. Оон сес аьт баглаажыга сес аьтты, ортузунга Амбын-нояның дас кара аьдын баглаптар. Аьттың дериг-херексели бүдүнү-биле мөңгүн болур, эер орнунга ирбиш кезин салыр. Информантывыстың чугаазы-биле алырга, ол кедергей-ле көрүштүг, чараш езу турган. Оон башкарыкчы лама аьтты ыдыктап, аьттың челинге кадак, чаламаларны баглап каар. Ол аьттың өңү кара болганындан ону бодавыже, буддизмниң сүрлүг Камгалакчызы Комбуга тураскаадып турганы ол. Амбын-ноян ол хүн келген чонун элбээ-биле кемгерип амырадыр турган.

(Уланчылыг).

ын өскертип эгелээр. Ооң эң-улуг, ханы уткалыгы — тывалар измини (сарыг-шажынны) хүлээр ының соонда, малын өлүрбейн, ыдыктап каар апарган. Буддизм эсофиязын езугаар алырга, ыг-даа амылыг амытанның тыныг, ынчангаш кымның-даа, т-даа тынын үзери кемниг деп ишкинге үндөзилеттинген болур. Мал ыдыктаары деп езулал черниң аайы-биле ылгалдыг, лза-даа ол ыяап-ла дараазында терден тургустунар чораан: Саң салыры. «Саң» дээр-ге дылда «артыш» дээр. Лама кижиниң судур номчууруны чалап алыр дээр) азы хамниң алгыш кылыры (хамны алыр дээр). Ыдыктап турар малды суг, артыш холумаа — аржаан-биле Аржаан арыглаар шынарлыг анаттынар. Малдың мыйыстарын, думчуун, ларын саржаг-биле чаары. Ол догааны илередип турган. Малды артыжаары. Артыш алал күштүг деп санаттынып н. Ыдык малга үш (ак, көк, са-өңнүг чаламаларны баглаары. Ыдыктаар малдарга колдуунда азап каан мал хамааржыр. лза-даа хой, бе, чамдык ховар ылгада, чижээлээр-ге, Эрзин-екти база ыдыктап турганын н информантывыс Кыргыз

«Урянхайлар болгаш оларның чериниң дугайында номнарның библио-айтыкчызы»

(Чырыкче үңүп парлаттынганындан бээр 110 чыл болганынга)

Уе — чөптүг шинтекчи. Кандыг-даа болушкунуң бистен ыраан тудум, уjur-утказының аайы-биле чөптүг түңнелин үе көргүзе бээр дээрзи кижилерүзүңге билдингир.

Тыва дылдың баштайгы шинчээчизи, шылгараңгай тюрколог эртемден Николай Федорович Катанов — тывалар болгаш оларның чурттап чораан чериниң дугайын чырыдып бижээн номнарны чыгып тургускаш, номчукчуларга арттырып каан баштайгы эртемден. Орус болгаш даштык дылдарга 1768 чылдан 1902 чылга чедир парлаттынып үнүп турган тываларның төөгүзүн, ылаңгыя географтыг байдалын, ажил-агыйын, езу-чаңчылын бижип көргүскен 84 номнуң болгаш чамдык чыындылардан алдынган ажилдарның айтыкчызын ол тургускан. Алфавит езугаар чыгынган ном бүрүзүңде чүнүң дугайын бижип каанын тода тайылбырлааш, чамдык номнарның

янзы-бүрү номнарда, журналдарда, солуннарда аңгы-аңгы. Оларны чыып аайлаарын доозуп, ажилдың чартыын кылып алдым.

Ол түрк дылдыг чоннарның дугайында орус дылда парлаттынган баштайгы библиографтыг айтыкчының тургузукчузу. 1887 чылда «Сибирский сборник» деп чыындыга Катановтун «Енисей губерниязының түрктериниң дугайында билиглер» деп ажылы ону бадыткап турар.

Николай Федорович Тывага келгеш, даанган ажил-херээн кылбышаан, бодунуң эртем-шинчилел ажылынга херек материалдарны хөйү-биле чыып алган. Тывага ол бодунуң эртемниң аайы-биле тюрколог башкызы В.В.Радловче отчет хевирлиг чагааларын доктаамал чорудуп турган. Катановтун ол чагаалары В.В.Радловтун деткип киришкени-биле Чырыдышкын ямызының мурнундан «Письма из Сибири и Восточного

ажиыг номга тайылбырны бербишаан, аннотация-биле чепсеглээн». Ол сан оон хөй, чүге дизе Катановтун библиографияга хамаарылгалыг чамдык ажилдары ол үеде Каримуллинге билдинмей турган. Ылаңгыя Сибирге парлаттынып турган каталогтарга болгаш айтыкчыларга киржилгези.

«Урянхайлар болгаш оларның чериниң дугайында библиографтыг айтыкчы» бо хүннерге чедир тускай ном кылдыр үнмээн, ынчалза-даа 2007 чылда С.К.Шойгунуң тургусканы «Тыва дептерниң» баштайгы томунда кире бергени Катановтун библиографиязының каталог төрүттүнгени деп болур. Баштай үнгенинден бээр 110 чыл эрткен-даа болза, ол ажилдың эртем-билигже чүткүлдүг кижилерге хереги, үнези бедип орар. Айтыкчыда кирип турар номнарны холга тудуп көөрү берге-даа болза, чамдызын Интернет дузазы-биле янзы-бүрү аймак-сөөк чон номчуп турар. «Бо чон дугайында, кыдыра-даа болза, чүнү бижип турганын билип алыксаар улус тыптып келзе» — деп улуг эртемден Н.Ф. Катановтун бижээнинге улаштыр немеп чугаалаар болза мындыг: «Тыва дептерниң» 1-ги томунда Николай Федорович Катановтун библиографиязы ол номнарның дугайында кижилер бүрүзүңге чедер кылдыр тайылбырны берип каан.

Бо хүннерде ол чараш ажилды алып, көрүп оргаш, ону тургузуп каан улуг башкы дугайын бодап, Казань хоорайга болган түрк дылдыг ном культуразына тураскааткан конференцияга киржир аас-кежик таварышканын, ооң материалдарын парлаан чыындыда мындыг чүүлү сактып бижикседим: «Ном» деп кайгамчыктыг хуулгазының тыптып кээринге чедир кижилер төрөлгөтен чүс-чүс үени шыдажып эртип келген. Бурунгу үелерде бир номну чара бижиинге чылдар, айлар негеттинип, ол ажил эң-не нарын болгаш берге кылдыр санаттынып

Айтыкчыда кирип турар номнарны холга тудуп көөрү берге-даа болза, чамдызын Интернет дузазы-биле янзы-бүрү аймак-сөөк чон номчуп турар.

авторларының каш чылда Тывага кээп чораанын чылдар аайы-биле айтыкчының төңчүзүнде тургускан. «Казань университетиниң библиотеказының солуннар килдизи түр када хагына бергени-биле солуннарны оон ал көөр арга чок болганындан солуннарда парлаттынган чүүлдер бээр кирбейн барган» — деп автор бижип турар. Бир эвес солуннарда парлаттынган ажилдар кирген болза, айтыкчы оон-даа солун болур турган чадавас. Ынчалза-даа бо ажил биске үнелеп четпес улуг эртинге, ооң ачызында бис боттарымыс болгаш чурттап чораан черивис дугайында дыка хөй чүүлдерни билип ал болур бис.

«Урянхайлар болгаш оларның чериниң дугайында номнарның библиографтыг айтыкчызы» Н.Ф. Катановтун «Опыт исследования урянхайского языка с указанием главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского корня» — деп эң кол ажылынга калсырылган кылдыр 1903 чылда Казань хоорайга парлаттынып үнүп келген. Н.Ф. Катановтун ол ажылының чаңгыс эге чүүлүнде: «Дылының дугайында бо номда бижип турарым чон эртемде үе-дүптөн бээр билдингир чораан. Чамдык эртемденнер бо чоннуң этнографиязын, чамдыктары төөгүзүн болгаш географтыг байдалын бижип турган. Бо чонну чамдык аян-чорукчулар «урянхайлар», «сойоттар»... деп бижип турар, ынчалза-даа олар боттарын «тивалар бис» деп чугаалап турар... Бо хүннерге чедир бо чоннуң дугайында чүнү бижип турганын, кыдыра-даа болза, билип алыксап чоруур кижилер тыптып келзе, бо номнуң 1369-1524 арыннарында айтыкчыда кирген 84 номдан билип ал болур» — деп бижээни безин хөйүң чугаалап турар.

Николай Федорович — библиография талазы-биле шыырак эртемденнерниң бирээзи. Библиографияны ол Санкт-Петербург хоорайга (1884-1888 чч.) өөренип тургаш, Н.Г. Потанин биле Н.М. Ядринцевтиң бөлгүмүңге киржи, Сибирь дугайында библиографтыг ажилдарга херек карточкалар, каталогтар тургусуп тургаш, сонугарга, хандыр биле берген. Ол үеде Минусинскиниң чурт-шинчилел музейинге ажилдап турган өңүү Н.М. Мартыновче бижип турган чагаа-зында мындыг одуруглар бар: «Бистиң «өске сөөктүглеривис» (инородцы) дугайында библиография тургузуп эгелей бердим. Оларның дугайында парлаттынган ажилдар дыка хөй боор чүве-дир, ынчалза-даа ол бүгү

Туркестана» деп ат-биле 1893 чылда парлаттынган. Ол чагааларның бирээзинде бижип турары: «Мен Урянхайлар чуртунда чедип келдим. Маңа келирим мурнунда-ла бо чурт дугайында номнарны хөй номчаан болгаш эки билир мен...».

Тывадан сургакчылааш, Санкт-Петербургка келирге, Катановтун ажилдап турган ажылында университеттиң удуртукчузу өске кижилер ажилдадып каан болур. Санкт-Петербург хоорайга бүдүн 1893 чылда ажил, чурттаар чер, паспорт чок элээн түрээр. Бодунуң кара күжү-биле аштап-суксап чорааш чедип алган билинге тааржыр, төлөптүг ажилга тургустунар арганы ооң кады ажилдап чораан

Боттарының дылында бижиттинген номнарны чидирбес дээш Татарстанның удуртукчуларының, эртемденнериниң, чогаалчыларының, черле ниити чоннуң кылып турар ажылы улуг деп билдим. А бисте байдал кандыгы? Сөөлгү үеде тыва дылда бижиттинген эки номнарны үнелеп камнаар, оларны номчуур кижилерниң саны арай эвээжеп, номнуң үнезин чидирип бар чыдар бис.

«Эштериниң» бербейн, чамдык үелерде куду көрүп, багай чаңнап турганын якут дылдың словарының тургузукчузу, эң чоок өңүү Э.К. Пекарскийже база бодунуң профессор башкызы турган В.Р. Розенче чагааларында хомудал бижип турган. Ынчалза-даа ол аңаа улуг-ла муңгаравайн, Тывадан чыып алган материалдарын шинчилеп, күженишкенин ажилдаан.

1894 чылда башкызы В.Р. Розенниң дузазы-биле Казань университетинге ажилдап, тыва дыл дугайында шинчилел ажылын доозуп, элээн идепкейлиг, үре-түңнелдиг ажилдаар. «Опыт исследования урянхайского языка...» деп ажылы баштайгы үелерде Казань университетиниң «Эртем демдегелдеринге» бичилип парлаттынып тургаш, сөөлүнде тускай ном кылдыр үнген. Казань аңаа дыка хөй библиографтыг ажилдарын парладып үндүрер арганы берген. Татар ном культуразының шинчээчизи А.Г. Каримуллинниң үнелеп көргөни-биле алырга: «Н.Ф. Катанов — чөөн чүк чоннарының ном культуразының шылгараңгай библиографы. Ооң библиографтыг ажилдарында орус болгаш европа база чөөн чүк чоннарының дылдарында бижиттинген 7000 ажыг ном кирген. Ооң демир-үжүү 900

турган. Ортаа вектиң үезинде Европага өлүр кылдыр шийттирген кижиниң холунуң үжүү чараш болгаш бижип билир болза, ону номнар чара бижиер мастерскаяга ажилдаары-биле ол шийткелден хостая каар. Номнуң үнези ол хире улуг турган».

Боттарының дылында бижиттинген номнарны чидирбес дээш Татарстанның удуртукчуларының, эртемденнериниң, чогаалчыларының, черле ниити чоннуң кылып турар ажылы улуг деп билдим. А бисте байдал кандыгы? Сөөлгү үеде тыва дылда бижиттинген эки номнарны үнелеп камнаар, оларны номчуур кижилерниң саны арай эвээжеп, номнуң үнезин чидирип бар чыдар бис. Ада-иезиниң эдилеп чорааш, арттырып каан номнарын безин контейнерже октап турар аларган. Ол номнарның аразында тыва дылда болгаш Тыва дугайында боттарымыска херек, каш чыл эрткеш, ховартап тывылбайн барып болур номнар база туруп болур. Оларны камнап, шыгжап, салгалдарга кадагалап арттырып чорбас болзувусса, бистен өске кымнарга олар херегил?

Зоя МОНГУШ,
ТГШИ-ниң библиотека ажил-
дакчызы.
Кызыл хоорай.

Чаа-Хөлдүн шыдыраачылары

Чаа-Хөл дээрге — шаандан тура Тываның шыырак шыдыраачыларының чурту.

Хөл-шыдыраага Тываның эң баштайгы чемпиону — Хереме сумузу чурттуг Владимир Шожутпаевич Сат. Республиканың бирги чери дээш 1936 чылда хөл-шыдыраа маргылдаазына ол тиилекчи болган. Алыс боду Улуг-Хемниң ол чарыы Шөгерге төрүттүнген Сүктөр-оол Байырович Сат 1950 чылда республиканың найысылалы Кызыл хоорайга чемпионнаан. Ол боду делгем эртем-билигиг кижилер. Бухгалтер-экономист, юрист эртемнерлиг. Сөөлгү ажилдаан чери — «Найырал» совхозтун Шаңчы салбыры. Аңаа 1970 чылдарның ортаа үезинге чедир учетчиктеп ажилдап чораан.

Чаа-Хөлдүн шыдыраачылары — кыдыындан кыра эртем-билигиг, республикага эки билдингир кижилер. Чижээлээрге, Монгуш Допчунович Биче-оол — тыва бижиктин, педагогика эртемниң хөгжүлдизинге улуг үлүг-хууун кириген дыл эртемдени, тыва дылдың өөредилге номнарының автору. Улус өөредилгезинге кириген ачы-хавыязы дээш «Россия Федерациязының алдарлыг башкызы» атты аңаа тывыскаан. Чаа-Хөл кожуунуң Ак-Хем деп черге яды арат өг-бүлөгө төрүттүнгөш, бойдус чаяган мерген угаан-сегээниг болгаш, эртем-билигге-даа, шыдыраага-даа салым-чаяанныг болган. 1951 чылда Тыва Автономнуг областың хөл-шыдыраага чемпиону атты чаалап алган.

Мартемьян Ховалыгович Меңниг-оол — республиканың шыырак экономистериниң бирээзи. Эң ылаңгыя көдээ ажил-агый экономиказын ол дег ханы билир кижилер бистин республикада ховар-ла боор деп бодаар-дыр мен. Барык бүгү назынында көдээ ажил-агыйның экономизи бооп ажилдап келген. Мартемьян Ховалыгович Тываның талантылыг шыды-

раачыларының санында кижилер. Хөл-шыдыраага республиканың чемпиону. Эмма Мартемьянов, дөзөп, шыдыраалаар салым-чаяанныг. Биче-оол хөл-шыдыраага ховар республиканың шко-ның аразына маргыш удаа чемпионнаан. Мартемьяновна Бул ортумак шолазынга дар ажыг башкылап «РСФСР-ниң улус эртем-билигиг» атты чизип. Бодунуң өөреникчи Эмма башкы хөл-шыдыраага база өөредилге жөндүгүндө.

Чаа-Хөлге шыдыраачыларын бижип турар Дегут Модемчик бодунуң улус кириген. 1974 чылда суурнуң хөл-шыдыраага чемпиону, 1992 чылда Хөл кожуунуң хөл-федерациязының дары эгелээшкени болгаш улазы-биле Чаа-Хөлдүн шыдыраачылары суур, кожуун маргылдааларны уду эрттирип, республика маргылдааларга шыгжап, ол маргылдааларда чирлерни келгенер. Дегут Монгуш республика чергелиг маргылаарны доктаамал кир дээди деңгелдиң судуу шыдырааны кожуунга республикага хөгжүтүп кириген улуг үлүү дээр. Демчикке «Россия Федерациязының кулчулуктарына» гаш спортунуң тергилер херек демдээни тывыскаан. Хөл кожуунуң шыдыраачыларының чизе-даңызы, шаңнал-макталы дээш үнелиг материалдар ооң архивиниң аадаңында тынып чыдар.

Чаа-Хөлге хөл-шыдыраачылар моон-даа соңгаар сайып. Кожуунуң улуг-бичи шыдыраачыларының саны 40 ажыг.

Николай ТА

Ак орукту күзедим

Башкы кижилер чайгы үеде, өөреникчилерниң дыштанылгасында, бүдүн өөредилге чылында ажылып түңнөп, саазыннарын эмгелеп, херектиин шыгжап, херек чогуун узуткаар чаңчылдыг. База ол ышкаш дараазында чаа өөредилге чылынга белеткенер.

Мен база чылдың-на өөредилге чылы доостурга, саазыннарым аайлап тургаш, өөреникчилеримниң бижээн чогаадыгларын тып, оларны сактып, каталогка кичээп-гейлиг номчуур мен. Оларның сагыш-сеткилинден бижиттинген бодаалдары, чамдык ажилдарның утказының чечен-мерген талазы-биле хирелиг-даа болза, ишти-хөңүнүн арыы башкы кижилерге бузурелин, ынакшылын илереткен одуруглар ооң нарын ажылынга ажилдаар күштү берип чоруур.

Бо чайын база-ла чаңчыл езугаар хөй-ле саазыннарым аразындан өөреникчилерим ажилдарын тып алгаш, номчааш, оларны өөредип турган үемни-даа сактып келир мен. Оларның аразындан оода каш

кижини сактып көрейин. Умникчилерим школага өтүргаш-ла, кызымак, бүтүткүлдүг, чедер дээр саазын аялап-ла эчизинге чедер кызыдар. Билзекмаа С.С. политехниктиг институттун факультетин чүгүлө тедемдектер-биле дооскаан. Та Доо — Абаканның К.С. аттыг университетиниң факультетин эки өөредилге Азияна Ондар — эми бижип, Анай-Хаак Дамба Тываның күрүне университетиниң чедишкенин доозуп. Тып алган чогаадыглар дыл кырында бижиттинген. Оларның орус дылдың чечен аргаларын чедип ажилдап турганын номчоргаарланып-даа олурар. Ынчангаш шупту өөреникчилеримге дээди болгаш өөредилге черлерин аңаа ап турарына байыр чилип алган мерген бербинген болурун, аңаа чуртталгазына ак орукту кижикти күзедим.

Анна ЧЫМЫ

Ак-Тал суур.

Орук шимчээшкининде

Чаяна ЧЫКАЙ.

Тираж 7081. Чагьг 90. Номерни парлалгаже дужааганы: график
езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.